

Даарта – Тываның Конституция хүнү Байырлаал-биле!

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 51 (16662)

2003 чылдың
МАЙ 6,
ВТОРНИК

Ат салган шагы 19.30
Садар өртээ 3 рубль.

ХҮНДУЛУГ ХА-ДУҢМА!

Бөгүн Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алган хүнүнден ийиги оюн демдегеп турар бис. 2001 чылдың май 6-да чаа Үндезин Хоойлу бүгү чонунуң референдумунуң үезинде амыдыралче күштүг болуп кирер эргезин алган. Ол үениң дургузунда ол тодаргай утка-шынар-биле долдунуп четтигинкен. Ооң үндезининге 2002 чылдың март 17-де республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң — ТР-ниң Чазак Даргазының соңгулдалары болуп эрткен, ол чорук күүсекчи эрге-чагырганың ажылдап шыдаар арга-шинектиг органын тургузар арганы берген, ол орган мурнунда салдыган сорулгаларны чедишикинниг шиитпирлеп шыдаар бедик мергежилдиг, арга-дуржулгалыг профессионалдар-биле четчелеттинген.

Бо таварылганы ажыглап алгаш, март 17-де соңгулдаларның үезинде меңээ бедик болгаш ооң-биле чергелештир хөй-ле чүүлдерге ынаышты хүлээндирип турар бүзүрелди көргүскен республиканың бүгү соңгукчуларынга ханызы-биле өөрүп четтиргеними база катап илереттим.

2001 чылдың Конституциязының кол чүүлдериниң херек кырынга боттанышкынының херечизи республиканың ийи палаталыг Улуг Хуралын (парламентизини) тургузганы болур, Тываның хөй националдыг чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарын ол эңне калбак үндезинге төлээлээр хүлээлгелиг. Амгы үеде Тыва Республиканың Конституция судун тургузар талазы-биле ажыл чоруп турар. Ынчангаш ийи чыл мурнунда үндезини салдыган конституция тургузуунуң чорудулгазы чедишикинниг сайзырап турар.

Бо бүгү болза келир үеже бүзүрелдиг көөр арганы берип, республиканың экономиказын быжыглаарынга, ооң хамаатыларынга турум болгаш төлептиг амыдыралды чедип алырынга байдалдарны тургузарынга бүзүрелди болдуруп турар.

Силер бүгүдеге аас-кежиин, кадыкшылды, омак-сергек сеткил-хөөнү болгаш бүгү-ле эгелээшкиннерге чедишикиннерни күзедим, эргим мээң чаңгыс чер-чуртташтарым!

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Байыр чедиришикиннери

Эргим ха-дуңмалар!

Ийи чыл мурнунда, 2001 чылдың май 6-да хүлээп алдыган Тыва Республиканың чаа Конституциязы — Үндезин Хоойлу республикага езулуг демократияны бадыткаарынга эрге-хоойлулуг үндезин болган. Хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының делегей нормаларына дүүштүр бо документ болза биске чүдүүр-чүдүвезиниң, сөстүң болгаш шажын-сүзүглелдин хостуун, өңчүнүң бүгү хевирлериниң хөй янылыын база дең эргелиин магадылап турар. Тываның чурттакчылары байырлалды ниитилел амыдыралының бүгү-ле адырларында болуп турар улуг өскөрилгелерниң байдалында уткуп турар.

Бистер Конституцияда быжыглаттынган чүгле нормаларны сагыыр эвес, а олар амыдыралга боттанзын дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр ужурлуг бис. Үндезин Хоойлуну сагыыр хүлээлге бүгү хамаатыларга, күрүне эрге-чагыргазының

болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарынга хамааржыр.

Бөгүн Конституцияның чүүлдери амыдыралда чедишикинниг боттанып турар. Ажыл-агыяны башкарып чорударының рынок үлгериниң үндезиннери тургустунган, рынок хереглел барааннары болгаш ачы-дузалар-биле долдунган. Хөй партиялыг болур чорук тургустунган, хостуг соңгулдалар чаңчыл болу берген болгаш эргежок чугула апарган.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чуртташтарым! Байырлал-биле!

Тываның болгаш Россияның чаагай чоруу дээш күш-ажылга чедишикиннерни, быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, тайбыңны база чаагай кежик-чолду күзедим!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК.

Хүндүлүг ха-дуңма!

Эргим чаңгыс чер-чуртташтарым!

Бөгүн, май 6-да, бистиң республика Конституция хүнү демдегеп турар.

Ийи чыл мурнунда бүгү чоннуң референдумга хүлээп алдыган Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунуң чүүлдери Россияның Конституциязының нормаларына дүүштүр кииртинген, кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын магадылап турар езулуг демократтыг ниитилелди Тывага бадыткаарынга ол эрге-хоойлулуг үндезин болу берген.

Чаа Конституция дээш Тываның хөй националдыг чону, республиканың соңгукчулары референдумга бадылаашкыны беришаан, күрүне тургузуун болгаш чоннуң эрге-чагыргазын быжыглаарынче, демократияны хөгжүдеринче, республиканы катап тургузарынче, ооң экономиктиг, политиктиг болгаш культура амыдыралын чогумчударынче база хөгжүдеринче, кижилерниң чаагай байдалын бедидеринче болгаш националдар аразының харылзааларын экижидеринче шилишикинни кылганнар.

Эрткен ийи чылдың дургузунда Тыва

Республиканың Конституциязының күштүүн хоойлу езугаар хандырар талазы-биле элээн хөй чүүлдер кылдыган, түннелинде ооң чүүлдери амыдыралда чедишикинниг боттанып турар. Ынчалзажок, бирги ээлчегде, бистиң ниитилелге корум-чурумну, Хоойлунуң доктаамал күштүүн болгаш эң-не дээди күштүүн бадыткаар, кижги бүрүзүнүн бот-башкартынарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле кылыр ажылдар ам-даа эндерик.

Бо байырлал хүнүнде Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары арыг сеткилдин ханызындан төрөөн республиказының бүгү чурттакчыларынга Россияның болгаш Тываның чаагай чоруу дээш тургузукчу ажылга чедишикиннерни, быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, тайбыңны болгаш өктерелди күзеп тур!

Байырлал-биле, эргим чаңгыс чер-чуртташтарывыс!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.

"ШЫН" — чоннуң төөгүзү

2003 чылдың II чартында чагыдылга апрельде уламчылап турар

Өртектери эрги хевээр: 6 айда хууда чагыдыкчыларга – 240 рубль, ооң иштинде: 100 рубль – редакцияга, 140 рубль – почта эргелелинге чедирилге дээш баар. Пенсионерлерге чиигелделиг – 205 рубль.

Организацияларга – 317 рубль, ооң иштинде: 150 — редакцияга, 167 — почта эргелелинге чедирилге дээш.

Организациялар солунну почтадан кээп алырга – 281 рубль.

3 айлап чагыдар болза: хуу чагыдыкчыларга – 120 рубль. Пенсионерлерге — 103 рубль.

Организацияларга – 158 рубль 50 көпеек.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунунун чагырга даргазының катап сонгулдаларын эрттирер дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

“Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадлалдарының дугайында” Федералдык хоойлунуң 71 чүүлүн удуртулга болдурга, **доктаадырым болза:**

1. ТР-ниң Улуг-Хем кожуунунун чагырга даргазының катап сонгулдаларын **2003 чылдың июль 13-те** эрттирер кылдыр доктаадыр.

2. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

2003 чылдың апрель 30,
№294.

ДЫҢНАДЫГ

Улуг-Хем кожуунун чагырга даргазының сонгулдаларын **2003 чылдың июль 13-те** (Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2003 чылдың апрель 30-де №294 Чарлы) эрттирери база Улуг-Хем кожуунун Төлээлекчилерниң тус чер хуралы Улуг-Хем кожуунун муниципалдыг тургузуунун сонгулда комиссиязын тургуспааны-биле холбаштыр Россияның Күрүне Думазында депутат мандатарының хуваалдазынче кирген кандидаттарның даңзыларын идип үндүрген политиктиг партияларга, сонгулда блоктарына, хей-ниити каттыжышкынарарына, Улуг-Хем кожуунун Төлээлекчилерниң тус чер хуралына, сонгукчуларның албан хаап, ажилдап, өөренип,

чурттап турар черлериниң аайы-биле оларга Улуг-Хем кожуунун муниципалдыг тургузуунун сонгулда комиссиязының составын томуйлаар талазы-биле саналдарны **хүлээп ал эгелээнин** Тываның Төп сонгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Улуг-Хем кожуунун муниципалдыг тургузуунун сонгулда комиссиязының составынче **саналдарны** бо дыңнадыгны парлаан хүнден ай дургузунда дараазында адресче кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы (каб. 210, тел: (39422) 1-10-09).

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы.

ЧАМДЫК КИЖИЛЕРНИҢ ХАЙЫНДАН

ТР-ниң Онза байдалдар яамызының оперативтиг дыңнадындан алырга, **апрель 28-тен май 4-ке чедир** республика девискээринге 17 өрт болган. Оларның иштинден ажил-агый кылып турар үеде 16, бүдүрүлгө черлеринге 1 өрт болганы бүртүктеткен. Болган өрттер кижилерниң кадыкшылынга онза айылыды тургуспаан. Ындыг-даа болза кижилерниң харысалга чогуңдан өөскүп турар өрттер чуртталга бажыңнарының элериңге улуг когаралды чедирип турар.

Апрель 30-де Сүт-Хөл кожуунун Ишкин суурга электри четкизиниң эргижирээнинден өрт болган. Түңнелинде 7 бажын өрттенген, 50 баш шээр мал өлгөн. Ооң кадында трактор, пилорама, 3 тонна сиген база кыва берген. Өрттен артпас джир болгай, хай-халаптың чедирген уржуундан 30 кижичурттаар оран-сава чок калган. Оларны тус черниң эмнелгезинге түр када чурттадып каан. ТР-ниң Чазак Даргазынга болган журналга 2003 чылдың май 1-ден эгелеп Ишкин сумузунга онза байдалдарны чарлаан. Республиканың яамыларына болгаш ведомстволарына хай-халапка таварышкан кижилерге дуза катарын Чазак Даргазы дааскан.

Апрель 30-де Бай-Даг суурнун чоогунга өөскөөн өрттүн салдарындан 17 электри адагаштары өрттенген.

Республика девискээринде кижилерни оварымча чогуңдан 15 өрт өөскүп үнгөн. Оларның аразындан чүгле 8 өрт өжүртүнгөн.

Агаар-бойдустун чылып келгени-биле үр айылы база рес-

публиканың чамдык девискээрлеринде тургустунган.

Апрель 29-га агаар-бойдустун хенертен чылы бергенинде Тес-Хем кожуунда Шуурмак хем эрин алып, Шуурмак суурга айылыды тургуза берген. Ынчалза-даа тус черниң удуртулгазы 2 самосвал, трактор болгаш 20 кижини ажыглап тургаш, үр айылы болдурбаан.

Неделя дургузунда Улуг-Хемниң суу эрик деңгелинде 82 см бедээн, Би-Хемниң болгаш Каа-Хемниң суулары эрик деңгелинде 23 см бедээн. ТР-ниң Онза байдалдар яамызының дыңнадып турары-биле алырга, республиканың девискээринге үр болуп болур онза айылыдыг үе май 10-га чедир болуп болур. А чамдык суурлар харын-даа сугга алзып болурунун барымдаазы бар.

Республикага май айда агаарның ортумак температуразы 7-ден 13 градус чедир чылыг болур. Айның бирги чартында агаарның дүнеки температуразы 1-ден 6 градус чедир соок болур. Май төнчүзүнде агаар 32 градус чедир чылып болур. Шак ол үеде үериниң ийги чадазы эгелеп болур. Ындыг-даа болза май айның төнчүзүнде чаьстар база чаар.

Эки ойт-сиген үнзүн дээш хову-шөлдери өрттеди, “чаштанчыдан чалбыш” үндүрүп чоруп турар кижилерниң хайындан өжүртүнер арга чок өрттер эрткен чылын тайга-сыннарга өөскүп турган болгай. Ынчангаш бо чылын ындыг хай-халапты болдурбазы-биле кижичүрүзү харысалгалыг болуп, чер иевис деп ээ көрнүп чоруур болзувусса, эки-ле чүве-дир ийин.

АЙЫТКАЛДЫ ТАНЫШТЫРГАН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың ТР-ниң Улуг Хуралына “2003 чылда республикада байдал болгаш күрүне политиказының дугайында” Айыткалдын ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт күрүне комитетиниң даргазы С.Ы.Ооржак удурткан бөлүк кожуунун чурттакчылыг суурларына таныштырган.

Бо чугула документ-биле сүт-хөлчүлөр танышкаш, кылдырган ажилдарны болгаш моон соңгаар сорулгаларны чүүлдүзүнүп деткээ, ону амьдыралга боттандырырга күш-ажылчы үлүүн кириеринге беленип илереткенер.

Кожуунун чурттакчы чонунга Айыткалды таныштырган түңнелин үндүргөн хуралды Суг-Аксынга эрттирген. Кожуунун Төлээлекчилер хуралының даргазы М.Б.Донгак аңаа чүве чугаалааш, бо уjur-дузазы улуг документиде айыткан күсөдир уjurлуг ажил-херекти күсөдиринге Сүт-Хөлдүн чону болуун үлүүн кириер дээрзин ол бүзүртекен. Ынчангаш сүт-хөлчүлөр Айыткалда кирген сорулгаларны амьдыралга боттандыраар хемчеглерни күсөдир-биле ажилдап кирипкенер.

СЕССИЯГА ЧУГААЛАШКАН

Кожуунун Төлээлекчилер хуралының ээлчеглиг сессиязы болуп эрткен. Бо чылдын бирги кварталында кожуун бюджетиниң күсөлдезиниң, 2003-2004 чылдарда кожуунга биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринин программаның, тус черниң үндүрүлгө болгаш чыылдаларын көвүдөдир дугайында болгаш өске-даа айтырылганы аңаа чугаалашкан. Депутаттар хүн чурумунда кирген айтырылганы сайгарып көргөш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Сүт-Хөл кожуун чагыргазының баштыгы Иван Монгуш Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылының байырлалын эрттирер дугайында ТР-ниң Чазаның доктаалы

канчаар күсөттүнип турарының дугайында дыңнадыгны кылган. Тыва күрүнениң төөгүзүңгө уjurдузалыг бо болушкуну демдеглээринге белеткел кидин түлүк чоруп турарын сессияга демдеглээн.

КОНФЕРЕНЦИЯ БОЛГАН

Тывага херэеженнер шимчээшкиниң 78 чылынга болгаш Тывага Херэеженнер эвилелиниң тургустунганының 10 чылынга тураскааткан кожуунун херэеженнериниң конференциязы болуп эрткен. Кожуун чагыргазының өг-бүлө болгаш ие-чаш килдизиниң эргелекчизи, кожуунун херэеженнер чөвүлелиниң даргазы А.К.Ооржак илеткелди кылган. Сүт-Хөлдүн херэеженнериниң ортузунда биче эвес ажил-херекти кылып турарын ол чугаалаан. Оларны күш-ажылга хаара тудар, корумчурумну быжыглаар, арагалаашкына удур демиселди чорудар, кижизидилге ажилын күштөлдирер талазы-биле хемчеглер алдынган.

Республиканың Херэеженнер эвилелиниң бюро кежигүну В.М.Килчел, кожуунун Төлээлекчилер хуралының даргазы М.Б.Донгак, кожуун чагыргазының баштыгы И.Ш.Монгуш конференцияга чүве чугаалааш, кожуунун херэежен чонунун ажилына эки үнелди бергенер, моон соңгаар чүну кылырының сорулгаларына доктааганнар.

Херэеженнер шимчээшкиниң хоочуннарына шаңналдарны тывыскан, оларның үнелиг ажил-херээнге чедишкенин күзөөн.

СПОРТЧУ ЧЫЛ

Кожуунда күш-культураны болгаш спортту хөгжүдер талазы-биле Төлээлекчилерниң тус чер хуралының даргазы М.Б.Донгактың удуртканы кожуунда тургустунган комиссияның ажилын күштөлдирип эгелээн. Ынчангаш 2003 чылды кожуунга спортчу чыл кылдыр чарлааш, үш угланышкынын быжырымчалыг программаны хүлээп

алгаш, ону боттандыраар сорулга-биле ажилдар эгелээн.

ХӨЛ ШЫДЫРАА

Бо оюн кожуунда улуг сайзыралды ап эгелээн. 50 хардан өрү назылыг улуг улус аразынга болган шыдыраа маргылдаазына 16 хоочун шыдыраачы киришкен. Тус-тус сумулардан хоочуннар база келген.

Чидиг демиселдин түңнелинде, Төлээлекчилерниң тус чер хуралының даргазы М.Б.Донгак бирги черни, Кызыл-Тайгадан башкы Сиилин Ондар ийги, Суг-Аксы ортумак школазының шыдыраа бөлгүмүнүн башкызы Хамаат-оол Сат үшкү черни ээлээннер.

ХОЛ БӨМБҮҮ

Маңаа дөртөн, бежен хардан өрү назылыг эр, херэежен ойнакчылар киришкен. Суг-Аксы суурнун холуштак командазы чемпионнаан. А Ак-Даштың херэеженнер командазы ийги черни алган. Кожуунда хол бөмбүү чоорту улуг сайзыралды ап олураарын демдеглээри артык эвес.

СТОЛ ТЕННИЗИ

Кожуун девискээринге бо оюн барык-ла уттундуруп бар чыткан. Улуг-бичи чонну хөгледиптер, хөлзедиптер ол оюнну кандыг-даа назы-хар аразында улуска нептередир сорулга-биле кожуунун Төлээлекчилер тус чер хуралының даргазы М.Б.Донгак маргылдааны организаастап эрттирген.

11 ойнакчының аразында болган чидиг демиселдин түңнелинде дарга боду база катап чемпионнаан. Оон өске удурткучу даргалар улугер ап, төрөөн суурларына чоп ындыг янзылыг маргылдаалардан организаастап болбас деп. В.О.Доржу даргадан дудак чок ойнааш, ийги черни ээлээн.

Спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге тиилээннери өртектиг белектер-биле шаңнаан. Кожуунга моон-даа соңгаар спортчу оюннарны организаастап чорударын планнап турар.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Айтырыг-харыы

ТӨНЧҮ ШЫЙЫГНЫ САЛГАН

“Шын” солунунун моон мурнундагы редактору турган С.С. Монгуш ону албан-дужаалдан шын эвес үндүргениниң дугайында суд чаргы-чаалызын ТР-ниң Чазаа-биле чорудуп турарының дугайында материалдарны чүглө республиканың эвес, а Россияның массалыг информация чепсектеринге хөй удаа бижип келди. Чогум янзы-бүрү солуннардан херектин кандыг янзылыг эгелээни-даа, чаргы-чаалының кандыг янзылыг доозулганы-даа орта билдинмес болур-дур. “Шын” солунга дорт хамаарыгалыг болганда, ук айтырыгга солун чери-ле харылап шыдаар боор дээш бо чүүлүмнү бижип олур мен.

Розалия КЫРГЫС,
Улуг-Хем кожуун.

Бир-тээ чаргы-чаалы С.С. Монгуш биле республиканың Чазаан төлээлээн ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитетиниң аразында болуп турган төлээде, номчукчунун айтырыгы үстүнде ады кирген комитеттин даргазы О.С. Шириндүүге адрестээн бис. Ооң харыылааны болза:

— С.С. Монгуш ажилдан эки тура-биле үнериниң дугайында билдиришкенин мээң адымга 2002 чылдың март 12-де кириген турган. Хоойлуда көрдүнгөн ийи неделя хуусааны манааш, билдиришкени ээзи оозун дедир негезээнин барымдаалааш, 2002 чылдың март 26-да ук билдиришкенин ТР-ниң Чазак Хуралының хүн айтырыгыне кирири-биле ТР-ниң Президент Администрациязынга кириген турган мен. “Шын” солунун тургузучузу Тыва Республиканың Чазаа болганда, республика солунунун

удуртукчунун үндүрер-кириериниң айтырыгын Чазак коллегиялды-биле көөр. Тургустунган чурум ындыг.

Чазак хуралына хүлээп алган №164 доктаал-биле С.С. Монгушту ооң киригени билдиришкенинге үндөзилеп, 2002 чылдың март 27-ден эгелеп албан-дужаалындан хостаан.

С.С. Монгуш ону ажилдан хоойлуга чөрүштүр үндүргениниң база Парлалга болгаш информация комитетиниң даргазы билдиришкенин албадал-биле бижиткениниң дугайында хому-

далды Кызылдың федералдык район судунче кириген. Чаргы-чаалы янзы-бүрү чергениң судтарына барык бир чыл чыгы уламчылап келген.

2003 чылдың январь 27-де судья А.В. Болат-оолдун даргалап эрттиргени Кызыл хоорайның федералдык район суду билдиришкени эезиниң, ооң төлээни, херечилерниң болгаш харыы тудуп турар таланың барымдааларын бүгү талагы өөренип көргөш, С.С. Монгушту ону ажилдан үндүргениниң, ажилга катап тургузарының, ажилдавайн турган үезиниң ортумак шалың акшазын тыртырының, моральдыг когаралдың шүүделин дуглаарының дугайында билдиришкенин хандырбаан. Тыва Республиканың Дээди судунга А.А. Салчактың башкарып эрттиргени, прокурор У.М. Ойдуп киржилгелиг, судьялар И.Б. Стояров, Е.Х. Отук-оол составтыг хамааты херектер талазы-биле суд коллегиязы Кызыл хоорай судунун 2003 чылдың январь 27-де үндүргөн шийттирин азык суд хуралына сайгарып көргөш, ук шийттирин ескерилге чок арттырган, С.С. Монгуштуң кассациялыг хомудалын хандырбаан.

ОРУК-ЧИРИК МУҢЗАВАС ХАРЫЛЗАА

Даарта —
Радио хүнү

◇ Май 7-де Россияның радио ажылдакчылары боттарының профессионал байырлалын демдегледип эрттирер. ◇

Тыва радиостудияның директору В.Б.Х.Монгуш.

Бис ук байырлал таварыштыр демир-үжүк талазы-биле коллегаларывыска байыр чедирбишаан, солунууска үндүрер материал белектеп чеде бердивис. Бисти тыва радиостудияның директору Василий Монгуш күзөлдү-биле хүлээп алгаш, ук албан черинде амгы байдалды таныштырып эгеледи.

Тыва радиостудия бир-ле дугаарында 1936 чылдың август 29-та эфирже үнгөш, бо хүннерге чедир республиканың хоорай-суурларында, ырак-узак малчын коданнарында чурттап чоруур күш-ажылчы чонунга эн чаа медээлерни, эртем-билиг, ажыл, амыдыралга хамаарышкан азы даштыкы чурттарда байдалдар дугайында дыңнадышкыннарны чедирер эн идегелдиг, идепкейлиг суртаалчы, пропагандист болу берген. Амгы эртем-депшилгелиг үеде безин ырак, машина-балгат чеде албас черде чурттап чоруур малчыннар, Тожунун тайгаларында ивижилерге почта, солун, сеткүүл чедер эвес, олар чүгле радиоприемниктер дузазы-биле иштики төп черлер дугайында чаа медээлерни калнап, амыдыралдан чыдып калбай турарлар. Чүгле Тыва иштинде эвес, харындаа даштыкы Моолда, Кыдатта безин чурттап чоруур төрөлдери тывалар төрөөн дьлынга дамчыдылганы чүгле тыва радиостудиядан дыңнап турар. Ынчап кээрде радионун ниитилелдин амыдыралына ажыкы канчаар-даа аажок улуг. Харын-даа ук студияга ыраккы Финляндиядан, Мурнуу Азияда Таиландыдан безин чагаалар кээп, тыва дамчыдылгаларның оларда безин чедип турарын дыңнадып, оларның сонургалын оттурганы дээш өөрүп четтиргенин илередип турар.

Амгы хүннерде тыва радиостудияда 30 ажылдакчылар хаара туттунган. Оларның 20-зи чогаалчы ажылдыг журналистер, 10-у операторлар, инженерлер дээн чижектиг техниктиг ажылдакчылар бооп турар.

Тыва радиостудияның дамчыдылгалары хүнде үш удаа: эртен-

гинин 6 шак 10 минутадан 7 шак чедир, хүндүс 12 шак 10 минутадан 1 шак чедир, кежээ 18 шак 10 минутадан 19 шак чедир эфирже үнүп турар. Оон аңгыда "Стереовещание" деп тыва дамчыдылга база хүнүнү-не 7 шактан 8 шакка чедир болур. Амгы тыва радиостудияда эн онзагай чүүл — чамдык хүндүскү дамчыдылгаларны дорт эфирбиле чорудары. Ынчан дыңнакчылар боттарының сонургаан азы дүвүредип чоруур айтырыгларын телефон дамчыштыр билип ап болур аргалыглар. Ук дамчыдылгалар неделяда 3 катап тыва, 2 катап орус дылдарга чоруп турар. Суббота хүннеринде тыва дамчыдылгалар 7 шак 10-дан 8 шакка, орус дылга 8 шак 10 минутадан 9 шакка чедир болур. Оон ыңай хөгжүмнүг байыр, амгы амыдыралдың эн нарын айтырыглары дээш, аныктарны сонургадыр кандыг чүүлдер чок дээр.

Тематика талазы-биле тыва радиостудия канчаар-даа аажок байлак. Эн кол тема — "Төрөөн Тывавыста" деп дамчыдылга болур. Чонун бо хүннерде ажыл, амыдыралын, Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулганын, чурттуң экономиктиг, социал-политиктиг, кедээ ажыл-агый, транспорт, үлетпүр айтырыгларын чырыткан ук дамчыдылгалар неделяда 3 катап орус, тыва дылдарга ыяп эфирже үнүп турар. Оон ыңай "Улуг-Хемниң чалгылары" деп литература-хөгжүмнүг, дыңнакчыларның эн дыңнаксаары, дамчыдылганы номчукчулардан кым билбес боор. Кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселге тыва радиостудия база бодунун улуг үлүг-хуузун кирип, бо темага хей дамчыдылгаларны чорудуп турар. Амгы рынок экономиказының үезинде амыдыралын чаартып, үе-биле денге базып олурар чангыс чер-чурттугларывыс хей. Ындыгларның дугайында "Үе-чергелеривис" деп рубрикадан радио дамчыдылгаларындан мырыңай дыка хейнү дыңнаар болгай бис. А өзүп орап бичи чаштарывыска "Конгулуур" деп дамчыдылганы дыңнааш, мырыңай бичи чаш назынывысты катап чурттап эртип, катап улуг кижилер болуксавас дээш, хенче шаавыстың сайзанаандан адырлып чадап пат боор ийик бис чоп. Бо эргилделиг үе-чадада кадывыс дег хээрке чүве бар эвес. Тыва радиостудияның "Кадык болунар" деп тематиктиг дамчыдылганындан кыдат, төвүт медициналарның эмнээр аргалары дээш, кадыкты канчаар быжыглаарының, дадыктырарының, камгалаарының дугайында эртемге үндизилеттинген чаа-чаа сумелерни тыва радиостудияның журналистери өртемчейни чиндип тургаш тып, "Кадык болунар" деп дамчыдылганынга биске дыңнады бээр.

Ынчангаш радио дыңнакчыларынга ыңдыг өредиглиг, амыдыралга ажыктыг, солун, хүн бүрүнүг берге айтырыгларынга харыылап турар ханы уткалыг материалдарны кымнар белектеп, эфирже үндүрүп турарыл? Оларның дугайын тыва радиостудияның директору Василий Бора-Хөөевич Монгуш улуг чоргаарал, сеткил ханышкынбиле чугаалап олурду. Мен база-ла оларны хоочуннардан эгелеп таныштырып эгелей берейн. Ук албан черинге барык 36 чыл ажылдаан, Россия Федерациязының хүндүлүг радиизи, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, Тываның Журналистер эвилелиниң лауреады Нина Кууларны, Калдар Монгушту, Тамара Кууларны, тыва теле-радио албанынга барык 37 чыл ажылдаан, оон иштинде 22 чылды тыва радиостудияга дикторлап ажылдап чоруур, ССРЭ-ниң теле-радио албанының тергиини, Россия Федерациязының хүндүлүг радиизи, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, ТР-ниң күш-культура болгаш спортунун тергиини, тыва журналистика конкурстарыга чангыс эвес удаа тилекчи бооп чораан Владимир Тинмейни, Нина Сарыгларны, Татьяна Байындыны, чогаалчы Лидия Иргитти, Суван Шаңгыр-оолду, хоочун журналист Миний-оол Кончукович Ондарны, анык журналистерден Долаана Салчакты, Саяна Намайны, Ынаалай Дамба-Доржуну, операторлардан Айгерим Санданни, Саара Какай-оолду бо чүүлүмге улуг өөрүп четтиришкынбиле адап, курлак чедир мөгөөр-дир мен. Кылган ажылы агаар чалгыы дамчып, муң-муң километр ыракта соңгу чүкте финниң-даа, мурнуу чүкте кыдаттың-даа кулаанга дыңналып чеде бээр чечен-мерген чидиг дылдыг радиожурналист коллегаларывыстың сөзү чидиг, чедингир-ле болзунам.

Оон ыңай олар чокта, радио ажылын чорудары канчаар-даа болдунмас үн операторларының ажылдаар өрээлинге кирип келдивис. Ында хей-ле нарын дериг-херекселдер аразында үн оператору Маадыр Куулар ажылдап олур. Ол анык-даа болза, "Тыва" күртеле-радио кампаниязы албан чериниң профэвилел даргазы улуг харысалгалыг, эки ажылы дээш Россияның төп теле-радио албанының чингине директору Добродеевтиң өөрүп четтирген бижин алган, келир үези улуг анык ажылдакчы. Эске техниктиг ажылдакчыларга ужуражыр дээривиске, шупту чай чок ажылдап турар болдулар. Бир өрээлде хоочун журналист, чогаалчы Л.Х.Иргит тыва культураның база бир көскү ажылдакчызы Саяна Өндүр-биле дорт дамчыдылга кылып турлар. Чай чок ажылдап турар коллегаларга оон ыңай шаптык катпас дээш, буянныг үүлесе чогуу-ла турзун деп йөрээгеш, тыва радиостудиядан үнүп чоруптувус.

Борис ОНДАР.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Хоочун журналист, чогаалчы Л.Х.Иргит база бир көскү культура ажылдакчызы Саяна Өндүр-биле дорт эфир чорудуп турлар.

Хоочун журналист Н.М.-Д.Куулар биле үн оператору М.Ш.Куулар кады ажылдап тур.

Хоочун диктор В.Л.Тинмей.

Мурнакчы журналист Тамара Куулар (солагай талазында) болгаш бөлүк ажылдакчылар.

ОГЛУМ АДЫГГА

Эктим орта салып алгаш, хензиг шаандан
Эргелдип өстүрүп каан ынак оглум
Шыңганнары чаржып ойнаан, экти делгем,
Шыдал-күштүг эрес-кежээ төлүм болдун.

Адашкылар эдержипкеш, хондур-дүндүр
Алаак, Көп-Сөөк, Эдер-Куйга сиген кезип,
Чайгы дээрнин адаа черге одагланым,
Чаглыг ээтти үлежип чип чоргулаан бис.

Сараат, хөпзэн сала бээрге, кайгай бээр сен,
Айыыр сывы дызырткайндыр дагжап турар.
"Мажаалай дег мөге болган оглум сен" деп,
Мага ханып, чоргаарланып, өөрүп чордум.

"Салчак Адыг бижектеткен, бурганнаан" деп,
Чаңнык ышкаш медээ дыннааш, билинмес мен.
Оп-ла хевээр чүрээм кемдээн — инвалид мен.
Оглум сактып ийлеп чор мен, төрөөннерим.

Өнүктүрүм айтырарга, оглумну мен
"Кызыл-дустап чорупкан" деп шыдавам мен.
Адазынын оңуп читпес чогаалынга
Адыг боду дириг хевээр чурттап чорзун!

Сарыг-оол САЛЧАК.

Бай-Тайга кожуун.

ЧҮРЭЭМ КҮЖҮР ЧҮГЛЕ СЕНДЕ

Чурумалдыг Кара-Хөлдүң дагларынга
Чунма ышкаш даштар кырлап ойнап өскөн
Салчактарның эргим, чаңгыс кызы болуп,
Чажындан-на эрге-чассыг чоргаар чордун.

Ийи чаагың четчип бышкан кызыл-кат дег,
Ийи чажың сула салган — чараш-даа сен.
Аныяк чаш үевистен кады чурттап,
Аас-кежик, өөрүшкүнү үлештивис.

Кылыр ишке тура дүшпес соруктуг сен.
Кысты, оолду — ийи төлдү бодараттың.
Кыска-даа бол, назынында чоргааралың —
Кырган-ава чаагай атты эдиледиң.

Эмнеттинмес сагъжы бак аарыг-хинчек
Эрте сени бистен чарып алгаш барды.
Оглун, кызың аразында чааскаан чор мен.
Оожургал чок чүрээм күжүр чүгле сенде.

Алексей ДҮМЕН-ООЛ.

АКЫМ ЧАГЫЫ

Тыва чоннун аразында са-
гыш-сеткили кайгамчык чаагай
кижилер чоруур. Ындыглары-
ның бирээзи — мээң кады төрөөн
акым улуг шыктыг Улаан-Быра
(амгы Ийме) чурттуг Дамчай-оол
Хунаевич Ондар чораан. Ооң
улус-биле маргыжып турганын
черле көрбөөн мен. Ажынып
безин турганын черле сагынмас-

тыр мен. Езулуг-ла чонунга човаг
чок, эжингё хилинчек чок кижилер-
ниң бирээзи чораан. Боду
совхозтарга мал эмчилеп, проф-
ком даргалап чораан. Ол Тожу
кожуунун Тоора-Хемге чурттап
чораш, чоокта чаа чок болган.
Аарып чыда-ла, ол ажы-төлүнгө
болгаш аныяк-өскөн шүлүктөп
чагыг бижип каан болган.

Чечек шыпкан черниң кыры өртемчейге
Чеже чурттаар, сөөлгү хүнүм чедип келди.
Ыглашпайн, келген чонну уткуп хүлээп,
Сүме-чагыын чүрээнерге сирип дыңнап,
Далашпайн сөөлгү доюм кылыр силер.
Добул ынаар аалдарда сувай инээм
Доорамчылааш, чонга салып хүндүлөңер.
Араганы, ажыг сугну улуг улус
Амзаңгырлап, шаа-биле ижер ыйнаан.
Аныяктар, ажы-төлүм угааның бооп,
Хөөржүдүлгө үезинде, кажан-даа бол,
Хөглүг куда дүжерже-даа, найырда-даа,
Моон сонгаар араганы ишпейн чоргар.
Арыг угаан кедередиң, калчаарадыр
Ажыг сугга моон сонгаар дегбейн көргөр.
Ажы-төлгө үлегер бооп, элээр топтуг,
Аас-кежик чечээн тарып чурттанар-ла.
Ажы-төлүм ажы-төлү уйнуктарым
Арага деп ажыг сугну билбес болзун.
Кызыл-каттың, честек-каттың вареньезин
Кыдым орта шимеп тургаш салыр силер.
Артыш холаан аяк сүттү ол-бо чашкаш,
Аккыр бажым дужун орта салыр силер.
Артык хоптак, алыксактан ойлап чоргар
Алызындан дөзү багай, дудуу чаң-дыр.
Артып калган аванарны камнап чоргар,
Аартыктавайн, чөнүгүже азыраңар.
Эрлик хаанга челе берип, бараалгааштың
"Эжимни дек албаңар" деп чагып каар мен.
Эр кара сүнезиним хайыралыг
Эзим кезип азып-тенип чорбас кылдыр,
Кускун кылдыр хуулдургаш,
Кудайларда бурганымче үдептиңер.
Хоочуннар аразында чаңгыс эжим
Колевти доюмдува чалаар силер.
Хоомай эвес ишти кылган чуртталгамны
Хоор чонга допчу-даа бол, төөгүп берзин.
Тыва черде кожуун санай чурттап чоруур
Төрелдерим, эжим-өөрүм дыңназыннар.
Кажыдалым, чагыым болган каш сөзүм
Кайы шагдан чагытканым өңнүүм болган
Чырыткылыг, мерген сөстүг
"Шын" солун арнын орта чалаар силер.

Кудаш-оол ОНДАР.

Кызыл хоорай.

Төрелдер хүнү —

ЧОРГА АРАЛЫМ —

1943 ЧЫЛ. Барыын-Хемчик
кожуунун Ак сумузунга чаа өг-
бүлө тудуп, чурттап эгелзэн Бо-
лустай Магаевич биле Минчимаа
Ламажыковна Ооржактар дун
төлүнүң чырыкче төрүттүнүп
келирин манап турган. Мунгаш-
Акка турган аалдың коданынга
чараш ак өггө чаш оолдун алгы-
зы үнүп, ада-иезиниң өөрүшкүзүн
хайныктырган. Оглун аныяктар
Коля деп адап алганнар.

Төлүн туткан ие көргөш
хөңнүм дойлуп,
Кашпалдарлыг Мунгаш-Акты
сактып кээр мен.
Дөрт ай чаазы хадымарлаан
часкы дүне
Кавай иштеп, өртемчейге
кышкырган мен.

Бо одуругларны Николай
Ооржак иезинге, адазынга, тө-
рөөн черинге тураскаадып би-
жээн. Чырык черге баштайгы
кышкызын салган хүнден бээр
ам таптыг-ла 60 чыл болган. Ол
үениң дургузунда ооң амыдыра-
лынга чүү болбаан дээр. Чогум
кандыг оол ынчан төрүттүнгенин
ам кысказы-биле таныштырып
көрейн.

Николай Ооржактын адын
чогаалга, уран чүүлге сонургал-
дыг кижилер билер. Ооң чогаат-
каны "Курай-курай" деп шүлүү ам
сурагылыгы апарган. Николай-
ның авазы — мээң кады төрөөн
угбам. Ол ам 80 харлыг. Кызыл
кожуунун Черби сумузунда кыс-
тарының хеймери Мария Бо-
лустаевна-биле кады чурттап
орар.

60 хар. Эр кижиге ол дээрге
назын эвес ышкажыл, ам-даа хөй
чылдарда чурттап болур турган.
Кыска-даа бол, назынында ол
чонунга, бистерге уттундурбас
хөй-ле чүүлдерни кылып каан.
Боду бойдус берген кайгамчык
салым-чаянныг, онзагай то-

маанныг, төлөптиг мөзү-бүдүш-
түг кижиге. Ооң ажынып-дарынып
чораанын кым-даа көрбөөн, үнү
безин оожум, чымчак. Чажын-
дан-на малчын арат ада-иезиниң
изи-биле колхоз-совхозтуң ма-
лын малдажып, амыдыралдын
күш-ажылчы берге оруун эрт-
кен. Ада-иези баштай Акка, оон
Шекпээрге сарлык, чылгы када-
рып чораан малчыннар-ла бол-
гай. Честем чылгы малга хөлчөк
ынак, эрес-кежээ кижиге. Ол кол-
хозка кирериниң мурнунда, ко-
дан чылгылыг чораан. Үргүлчү
чүгүрүк аъттар сонургаар. Ын-
дыг малды ийи-үш баш мал-биле
орнап алып, чарыштырар чаң-
ныг кижиге. Акка, кожуунга оон
адын эртип кээр аът турбаан.
Сөөлүндө колхоз-совхозтуң дар-
галарынын, тускай эртемнигле-
риниң мунар аъттарын кадарып,
боттары саар белерлиг, хымыс
кылгаш, ону чонга садып-саа-
рып турган улус. Честемниң
адынның баглаажындан аът
үзүлбес. Боду база кезээде аът-
тыг чоруур кижиге. "Езулуг-ла аът-
ка чаяттыңан" деп чону ону чу-
гаалажыр. Ыңай-бээр чорук-хе-
рек кылыр дээн улус-чонунга
аъттарын ачыладыр, мундурар
турду.

Аргамчыны эмдик айтче
чаңгыс октаар
Ачам күжүр соок чазын
мөчүп калган.
Ак-Хем ам-даа ооң
адын адавышаан,
Адын өртөөр баглаажы-даа
хевээр турар.

— деп, Николай адазының дуга-
йында бижээн.

Школа дооскаш, Николай
Шекпээрниң комсомол комите-
диниң хостаткан секретарынга,
ооң соонда клуб эргелекчилеп,

аныяктарны уран чүүлче, спорт-
че хаара тудуп, боду идепкейлиг
киржиң, ол ажылды удуртуп-
баштап турган. Узун, шыырак
болгаш хол бөмбүүнге, баскет-
болга хөлчөк ойнаар. Кожуунун
хол бөмбүүнүң чыныды коман-
дазының кежигүнү болуп, рес-
публика чергелиг маргылдаа-
ларга доктаамал киржиң, шаң-
налдыг черлерни ап чораан. Чүг-
ле спортка эвес, уран чүүлге база
салым-чаяаңныг кижиге. Шүлүк-
тээринге, баянга, хөгжүм-херек-
селдеринге ойнаарыңга ынак.

Бичизинден-не Николай ты-
ва, орус болгаш даштыкы чогаал-
чыларның номнарын номчурун-
га аажок ынак. Чогаал ажылы-
нга ол улуг идигни бергени чуга-
жок. 60 чылдарда "Тываның
аныяктары" солунга ооң баштай-
гы шүлүктери, чечен чугаалары
парлаттыңгылаан.

1968 чылда Шекпээр школа-
зынга башкылап тургаш, Кызыл-
дың башкы институтунга бот-
өөредилге-биле өөренип турдум.
Ол чылын доозар турган мен.
Кышкы дыштанылга үезинде
шылгалда (сессия) дужаары-
биле Кызылга чедип келдим. Бир-
ле хүн киоскиден "Тываның
аныяктары" садып алгаш, ном-
чуп орумда, сөөлгү арнында "Кон-
курстун тилекчилери" деп чүүл-
де чыл дургузунда эки материал-
дар бижээннерни шаңнап-мактап
каан болду. Чогаал талазы-биле
бирги черни Шекпээрден Нико-
лай Ооржакка, а аныяктар орту-
зунга ажылды эки чырытканы
дээш мени шаңнаан болган.
Шаңналымны алып дээш редак-
цияга чед бердим. Кол редактор
Василий Монгуш менээ байыр
чедиреш, шаңналымны тудус-
каш чугаалады: — Николай

АВАВЫС —

Бистиң ынак, эргим, хайы-
ралдыг ававыс Зоя Тырышпа-
евна Ооржак, бо хүннерге чедир
чораан болза, 50 харлаар турган.

Сактып кээревиске-ла, ава-
выстың ажылы кончуг чымыш-
тыг. Ынчалза-даа ол өг-бүле-
зинге, ажы-төлүнгө, чонунга чер-
ле амыдыралдың бүгү талала-
рынга четтигип турган. Кара
чажында, дөрт харлыгында боду
өскүс арткаш, дөргүл-төрелиниң
бажыңнарының аразынга өзүп
келген. Бодунуң кызымаа-биле
Кызылдың № 2 ортумак школа-
зын дооскаш, дээди юридиктиг
эртемни Красноярскиниң күрүне
университетинге чедип алган.

Бистиң ававыс бүгү назы-
нында Барыын-Хемчик кожуун-
нун партия, совет органнынга
чону дээш ажылдап чораан.
Сөөлгү чылдарда прокуратура
органнынга чедишкениң
ажылдап келген. Кааа-даа бол,
кызымак, шынчы, бодунга
негелделиг, аныяктарга үлегер,
дагдыныкчы болуп, ажылга
өөредип, оларга дузалажып
ажылдап чораан. Ававысты
кожуунда танывас-билбес кижиге
ховар, чон хүндүлээр.

Сөөлгү ужурашканывиста
безин авамның чугаалаан сөсте-
ри мындыг болган: "Кижиге кажан-
даа, кандыг-даа байдалда Кижиге
болур чор, кандыг-даа чедиши-

кин чедип алгаш, караа көзүл-
бестеп, тенип болбас. Өске
кижилер аайы-биле, салгын
аайы-биле чорбас. Шын дээш
туржуру дыка берге. Ынчалза-
даа кижиге боду иштинде арыг
чорууру, туруштуг чорууру чугу-
ла, ынчан кижиге чүден-даа корт-
пас болур. Кандыг-даа ажылды
кижиге кылганда, ону эң эки,
чогаадыкчы, тергиин кылдыр
кылыр чор. Мен аштакчы-даа
турган болзумза, мээң чугган
шалам эң арыг, чечектерим эң
чараш, силиг болур. Бир эвес
ынчаар ажылдавас болза, ажыл
хүлээнген херээ чүү боор..." Бо
сөстөрү авам, билген чүве
ышкаш, диссертация камгалаа-
рым мурнунда Новосибирскиден
бичи када чанып келгенимде,
чугаалаан чүве. Ол боду бүгү
назынында шак бо чугаалаан
сөстери ышкаш шак ынчаар
чурттап чораан. Ававыстың
"Шыладым, чайым чогул, аарып
тур мен" деп турганын база
мунгарап, хорадап, ажынып
турганын черле сагынмас-тыр
ийин бис, кезээде хүлүмзүрүп,
баштактанып чоруур. Нүгүл-
хопка, аас-дылга, улуг сеткилге,
шынчы эвес чорукка кончуг
хөңнү чок, ону буура шавар
күштүг кижиге.

Бажыңның иштики-даштыкы
ажылдарын кыла бергенде,

ававыстың мага-боду бичии-даа
бол, аңаа чедер кижиге ховар:
кончуг шалыпкын, арыг-силиг,
эрестиг кылыр. Багай кара
бөргүн, оңа берген ажылдап
кедер кызыл курткаң кедип
алган эриннериниң кырында
бичии-бичии держигештерлиг,
карактарың хөглүү аажок хып,
кызымаккай ажылдап турга-
ныңны кижиге уттур аргажок, авай.

Хирге-чамга борашпайн,
ажылды канчаар эки кылырынга
ававыс өөредип база ажылды
оон-даа дүрген, эптиг, чиик
кылырының аргаларын чогаа-
дып бодап кылып чораан. Бажың
даштында улуг огородувуска
чайны өттүр, күзүн ажаап
алгыже турбайн ажылдаар кижиге.
Шөлгө картошка, тараа тарып
чорувуста, ававыс кончуг хей-
аъттыг, баштак-хөглүг, шупту-
вустуң сагыш-сеткиливисти
көдүрүп чоруур. Авай, бажыңда
ак аржылып шарып алган, бичии
суг-идиктерин кедип алган,
эргилей берген көк чуга курт-
калыг тараа чажып, эрес чиик
базып чорааныңны утпас-тыр
бис. Карактарда ол-ла хевээр
көстүр-дүр ийин сен, хөөкүй авай.

Ававыс кончуг шевер кижиге
чораан: аргыыр, даараар,
селиир-септээр. Чаа чылда,
байырларда школага кедер
хептерни биске кончуг чараш

САКТЫЫШКЫН ЕЗУЛАЛЫ

ЧОГААЛЧЫ ДУНМАМ

Ооржак дунмаң болгай, ооң шаңчалын база ап алгаш, бистиң редакцияның мурнундан байыр чедирбишаан, тутсуп бер көрөм. Ол үеде 30-50 акша дээрге дыка хөй акша-ла болгай, өөрүшкү-маннайлыг чанып келдим. Кежээликтей угбам сугнун бажыңыңа чеде бээримге, шупту чыгылып алган орлар, мээң солун медээ эккээримни билген-даа дег. — Улуг шаңнал эккелген кижилер мен — дээш чүвениң ужурун тайылбырлааш, Коляга редакцияның шаңчалын тудустум. Шупту бис ийиге байыр чедирип, хол часкап, өөрүп шаг болдулар. Баштайгы шаңнал дунмамның чогаал ажылынче шымнып киреринге сорук кириген улуг күш болган деп бодаар мен. 1978 чылда аныяк чогаалчының баштайгы «Ханы ынакшыл» деп тоожузуңларлаан. Ол номну номчукчулар, ылангыя аныяктар улуг сонургал-биле номчаан болгаш бедик үнелелди берген. Прозадан аңгыда, шүлүктөриниң номун 1980 чылда «Сында орук» деп ат-биле чырыкче үндүргөн. А 1987 чылда ийиги ному «Кышкы чөлөөш» парлаттынган.

— Акка менден аңгы чогаалчы төрүттүнмези ол-дур — деп бодаан мен. Ындыг эвес, Николай Ооржак чогаалчы болур салым-чаянның болган кижилер — деп, төреливис Салим Сазыгович Сүрүң-оол чогаалчы бир-ле катап «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редакциязынга келгеш, Николайның шүлүктөрүн номчааш, мактап чугаалап органын сактыр-дыр мен. Шынап-ла, бистиң аймаавыста ийи улуг чогаалчылыг болганывыс ол-дур.

— Дүне удувас, номчуттунуп-бижиттинип ора хонар оол-дур бо

— деп угбавыс шугулдаан-даа олурар чүве.

— Чогаал бижип турар кижилер ийин, изиг шайдан эки хайындырып берип тур харын, угбай — дээр мен.

— Чогаал каяа чогаал боору ол, чагаа бижип турар кижилер ийинан бо, уйгузун безин уттуп алып аан.

— Чагаа болза база-ла эки, келин бар-дыр — дигип турдуvus.

Авазының бажыңында ногаан тумбочка бар, оозун үргүлчү шоочалап алган боор, аңаа чогаалдарын шыгжап турган. Солун, сеткүүлче материалдар чорударга ынчан гонорар акшазы шору боор чүве. Бистиң бажыңывыска Николайның дунмазы Таисия (ам ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты Т.Б.Куулар) өөренип турган. Бир-ле катап ооң хөөрөп органын дыңнаан мен: — Акымның тумбочказының иштинде акша шуут эндерик-тир ийин — деп чоргаарланып оор чүве. Аныяк кижилер үезин бодап, акша-төгериин чыып турганы ол боор оң.

Шекпээрге ынчаар ажылдап чоруп тургаш, Николай башкы уруг Галина Ылдыковна-биле таныжып, өг-бүле тутканнар. Удаткан чок өг-бүлеге бир кыс, бир оол немешкен. Оон кенни-вистиң аайы-биле Өвүрнүң Хандагайтыже көжүп чорупканнар. Кеннивис ам-даа ында башкыла-вышаан, ажы-төлүнүң ажы-төлүн өстүржүп, оларга улуг дуза, деткимчени көргүзүп чоруур.

Назынының иштинде культура шугумунга ажылдап, хөй-хөй чогаалдарны бижип каан дунмамның алдарлыг ады, бедик шаңнал-макталы-даа чок ийин.

Ол боду эң бөдүүн, алдар-ат сүрүп, дарга-бошкаларга мөгөй-ип, «чогаалчы мен» деп-даа хөөрөвөс, көөргөттүнип, мактан-мас кижилер. Өске улуг хоорайлар кезип, аян-чорук кылып, дыштанып-даа чорбаан.

ИЙИ ЧЫЛ БУРУНГААР дунмамга ужуражы бээримге, мынча деп оор чораан: — Чогаалчылар чыгыңга келдим. Рынок экономиказы эгелээни-биле ном-даа парлатпадым. Акша-төгерики айтыры бергедээ чүве-дир. Чогуу бижип алган чогаалдарым бар. Сөөлгү үеде проза, ши чогаалдарынче кирдим, бир шиини дужааптым. Ам дөргүл-төрөл аймак дугайында чогаал бижип доозуп тур мен.

Каас-чараш бойдус чурумалдыг Ак хемге кады балыктап, кат-чимистиг делгем тайгаларга тооруктап, ойнап өскөн чээним Николай Ооржактан мен үш-ле хар улуг мен. Үргүлчү кады болгаш ол мени даай эвес «акый» дээр чораан.

Эрткен чылын апрель айның төнчүзүндө Барыин-Хемчик кожуунга төрөлдөп чорааш, Ак-Довуракта дунмам бажыңыңа олуруваста, «Николай Ооржакты ында эмчиде эккелген» деп медээ дыңнааш, чеде бердим. Хертерен угаан-медерелин ышкынышкан дээр, чүве-даа ыттавас чыдар кижилер болду. Ооң чанынга олуруп, таныыр-билер шыырак эмчилерге «Амы-тынын ап көрүнер!» деп ээрежип, бурганга чанып-тейлеп олурумда-ла, алдырбайн барды. Ооң орнун солуп чыдыштар турган чүве болза, ол өйдө аңаа белең ордум. Ам канчаар, салым-хуу ындыг болганы ол ийинан, бойдустуң хоойлузун кижилер ескертип шыдавас-тыр.

Кижиге эң-не чоок кижилер амы-тыныңдан, ажы-төлүндөн, дөргүл-төрелиңден, ынак эжинден эрте чарлып чоруй баарга, ол дег хомуданчыг чүве-даа чок чораан. Карактары чаштары каш хонукта агып келди.

Шекпээр суурнуң үстүү талазында Хову кудумчунда шаандакы колхозчу тудугчулар туткан бажың ам-даа турар. Ол бажыңга честем чырык өртемчиден чарлып чоруй баарга, угбам чааскаан хөй ажы-төлүн өстүрүп кижизидип, эртем-билигте чедир өөредип, өглөп-баштап каан. Олары уязындан ужуп үнген куш оолдары дег, борбак бажыңыңдан үнүп, төрөөн Тывазының аңгы-аңгы булуңнарында ажылдап, чурттап чоруурлар. Ам ол борбак бажыңда Николайның кыс дунмазы Чыкаа чурттап, ээлеп оорар. Угбамның ажы-төлү шупту онча-менди өзүп, эртем-билиг чедип алганынга өөрүп чор бис. Үш кызы Кызылдың педагогика институтунуң физика-математика факультетин дооскан башкылар — улус өөредилгезиниң тергилерини. Оолдарындан Базыр-оол Ооржак база салым-чаянның кижилер чораан: чуркчу, хөгжүмчү, спортчу. Ол Минусинскиниң культура техникумун дооскан. Барыин-Хемчик кожуунуң культура бажыңнарынга хөй чылдарда ажылдаан. Бо салым-чаянның дунмам оол үш чыл бурунгаар өске «оранче» чорупкан. Ооң ады-биле Шекпээрниң Культура бажыңын адаан.

Угбамның оолдарының хеймери — Андрей Ооржак Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институтунуң Кызылда филиалын инженер-механик болуп дооскан.

БИР КАТАП база Николай

Ооржак-биле ужуражып келгеш, чугаалажып оор бис. Ол мынча дей-дир:

— Дунмаларым шупту эртем-билигиг, холунда дипломнуг, эки ажылдап, чурттап чорлар. А мээң бодумда 10 класс дооскан аттестат бар, ол-ла. Ам дээрге алган кадайым-даа, ажы-төлүм-даа, дунмаларым-даа өөренип ал деп туруп бердилер. Канчаар кижилер боор мен, акый?

— Кончуг шын сүме кадып турар улус-тур, өөренири кажандаа орай эвес. Өөрөн, бүгү талазы-биле сени деткир бис — дидим.

— Ажы-төл база өскөн, азыраар-тудар мал-маган база-ла бар, ашак кижиге өөренири берге-ле боор, боданып-ла көрей адыр — дээн. Оон дыңнаарымга, бир дээди өөредилге черинче кирип алган дээр чораан, доосканын билбес-тир мен.

Делегейге дески чүве турбас деп чугаалажыры дег, угбамның ийи оглу мынчаар 2-3 чыл иштинде иезинден, бистерден чарлып чоруй бардылар. Күжүр угбавыс оолдары чок болган соонда, оларның ажыңыга шыда-вайн аарып чыдыпты. Берге-ле чүве-дир. Ылангыя акызы кижиге чок апарган дунмаларын сактып бижирди дыка-ла берге-дир. Ынчалза-даа ооң ырларын ырлап, ону чогаалчы, шүлүкчү деп хүндүлөп чоруур чоок хамаарылгалыг кижилерниң сеткилинге дунмамның овор-хевирин бичии-даа болза тода кылдыр артырыксаан бодал, күзелим-биле бо одуругларны бижидим.

Ам бо чаа XXI чүс чылда Акка чаа чогаалчылар төрүттүңүп, а акылары — өгбелериниң оруун истеп, чогаал-шүлүк бодарадыр эрес эрлер турар-ла боор деп йөрээп оор мен.

Хоюг-оол МОНГУШ.

КАРАКТАРДА ОЛ-ЛА ХЕВЭЭР

кылдыр чогаалды даарап берип чораан. Ававыс ажылдан кежээ келгеш, бисти чаңгыс хемчээп алгаш, хепти хондур даараптар. Эрген оттуп кээривиске, кончуг чараш хептер, тыва плателер белең, оларны ававыс баскаш, азып каан турар чүве болгай. Алгы эттеп, ууштап, чеңи-чоктар даарап, идик-хеви дүк апарган хөглүү аажок, баштактанып оор кижилер. Чайын даштыга ававыс-биле дүк ээрер бис. Идик-хевинге камныг болурунга бисти өөредип, эргилей берген идик-хепти чаа хептер кылдыр база-ла чогаалды тургаш, эде даарап бээр.

Ававыс холу онзагай чемзиг. Өөренип чорааш, дыштанылгада кээривиске, «уругларым эт чиксэн боор» дээш, эдин дүлүп, далган үскөн мүнүн хайындыра-ла бээр чүве ийикпе. Бис ол мүнүн катап-катап кудуп ижер ийик бис. Сүттүг шайы дыка амдангыч. Чаа чылды бажыңы-выска авамның сүттүг шайы-биле уткуп чаңчылчаан ийик бис. Бо Чаа чылды база-ла, авай, сээң хайындыраарың ышкыш шайны, ам канчаар, боттарывыс хайындыргаш, бот-боттарывысче көр-жүп чадай-чадай ижип, өөрүнчүг эвес уткуп алдывыс. Биске эң-не муңгаранчыг Чаа чыл бо болду, сен чок.

Өгге улус кээрге, ававыс

ажын-чемин сала-ла бээр, оларны кончуг чылыг уткуур, ынчангаш авамның үнгөн-кирген чону көвей. Улугну улуг деп, бичиини бичии деп хүндүлээр, улугларны-даа, бичии уругларны-даа кижилер бүрүзүн дыңнап, оларның сагыш-сеткилин билип чугаалажыр кижилер болгай. Келген улус чоруурга, черле куруг үндүрбес, «уругларыңарга аппарып бээр силер» дээш конфет-печеньедин, яблук, апельсинин ыяп-ла суп бээр.

Ававыс ырыга, ырлаарыңа кончуг ынак кижилер, ооң үнү күштүг болгаш чараш. «Кончуг чараш ыр дыңнап кааш, сеткил-сагыжым көдүрүлүп, ыглаар деп баар-дыр мен ийин» дээр. Бичиивистен сактырывыска-ла, ававыс ырлап чоруур кижилер. Бисти ол ырларга, танцылаарыңа өөредир. Дыштанылгаларда чанып чоруптарывыска, ачам биле авам бисти поездиден Абаканга машина-биле уткуп алып улус. Ол Абакандан Кызыл-Мажалык чедир узун орукка доктаавайн ырлажыр улус ийин бис. Ынчан ававыс кымдан артык ырлаар, ыры сөзү билер болгаш, бистиң кол солизивиис болур.

Ававыс кончуг чараш кижилер: чоокку үелерге чедир, улгаткыже суук узун кара чоон чаш-

тыг, кап-кара карактарының көрүжү чылыг, хып турар хөглүг, кезээде хүлүмзүрүп чоруур шырайлыг, холдары күштүг, ынчалза-даа чымчак, эргим, мага-бодунуң чыды чаагай. Ававыска эргеленип, ооң чыдын тынып, чанынга өгөнип алгаш олурарга, кижиге оон артык эргим, чүү-даа чок чүве болбас ийикпе. Сагыш-сеткили арыг болгаш, ававыстың арын-шырайы чырык, аныяксыг. Кудумчуга кылаштан чорда, базымнары чиик-чиик, идиктериниң ээжектери токуулаар, хергеш, бичежек сынын, идик-хеви бодунга таарышкан, кончуг шевергин, чаражын канчаар. Сагышта, дүште ол-ла хевээр бодуң кирер-дир сен ийин, бистиң чараш ававыс.

Бичии тургаш аарый бергенивисте, чанывыска хондур чырыын кысып алган ачам-биле олура хонар. Чымчак холдары-биле баштарывысты суйбап, чыттап, эргеледип чорааныңны утпас-тыр бис, авай. Ажыл-агый аайы-биле чер чоруй баарыңга, улуг-аныявыс чок шупту четтикпейн манаар чордуvus. Чедип кээриңге, биске улуг байырлал-биле дөмей турган.

Дөргүл-төреливис база ававыска дыка ынак турган. «Кырган-авай» деп кээр ажы-төлүң-даа арбын турду, күжүр

авай. Кызылга кээриңге, төрөлдөрис шупту чыгып кээр ийикпе, авай. Келиринде-ле аш-чөмүң сөөртүп алган, кижилер бүрүзүңе сунуптар чүвелиг кирип олурар ийик сен чоп. «Бистиңге хон, бистиңге бараалы» дээш былаажып туруп бээрлер ийикпе. Бичии уруглар: «Мен сээң-биле удуур мен» дигип былаажырлар болгай.

Чонун база сени сактып чоруур, сени утпаан, авай. Хүрээге ном номчудуп чеде бээривиске-ле, чонун аразында кижиниң танывас суг кижилери «Аваңа ном номчудуп келдим, кончуг эки кижилер чораан чүве», «Аваң — кончуг-даа эки дарга чүве» дигип, сеткил-сагыжын илередип турар боор чүве чорду.

Сен чогуңда бис дөгере сени чоктап, ажывысты дөгере чүктөп, ынчалза-даа бот-боттары-выс каашпайн, бодажып, кызып-ла чор бис, бистиң эргим, үнелеп четпес, улуг угбавыстың чугаалааны ышкыш, алдын өртектиг Ававыс, уругларывыстың кырган-авазы. Улус-чонун сеткил-сагыжыңда сен ам-даа чурттап чоруур сен, Авай.

Ийе, эки кижини чоок кижилери-даа, чон-даа утпас дигири кончуг шын. Бистиң эргим ынак Ававысты, Зоя Тырышпаевна Ооржакты, чону кажан-даа утпас

дээрзинге бис база бүзүрээр бис. Ооң бадыткалы кылдыр 2003 чылдың март 7-де Кызыл-Мажалык суур чагыргазының үндүргени № 7 доктаалы-биле Ававыстың чурттап чорааны Сельская кудумчуну ооң адын мөңгөждидип эде адаан. Бистиң ава-ачавыс ол кудумчу чаа-ла туттуна бергенде, 1970 чылдарың эгезинде, ук кудумчунуң баштайгы чурттакчыларының бирээзи болганнар. Кудумчуну эде адаанының байырлалыңа келген кожолары, эш-өөрү, чоок кижилери сактыышкын чугаалаарыңа хөйүн-ле чугаалап, сеткил-сагыжын илередип турдулар. Ававыс бистиң аравыста чок-даа болза, ооң ады мөңгөжирээр деп бодап, ишти-хөңнүвүс бичии-даа болза чымчап, оожургап, кудумчуну ынчаар адаар дугайында санал-оналды үндүрүп, ооң күүселдезин чедип алган Ававыстың эш-өөрүңге четтиргенивисти илередип, мөгөйип тур бис.

АВАЙ, сээң адын кудумчунда мөңгөзи-биле чурттап артып калды. Кижилер болганың ады-биле кудумчу адавас-ла болгай. Сен аңаа төлөптиг сен, **АВАЙ!** Сен бистиң-биле кезээде кады сен, Авай! Ындыг аа, Авай?!

Байлак ООРЖАК.

Новосибирск.

"ХҮНЧҮГЕШ" УРУГЛАР САДЫ

Өвүр

кожуунда

Кожуунда ниитизи-биле 12, Хандагайты суурда 4 уруглар садтары ажылдап турар. "Хүнчүгөш", "Оргаадай" садтары суурда эки ажылдыг уруглар албан черлери деп санадып турар.

"Хүнчүгөш" уруглар садында кээп турар 65 уругларны бичии, ортумак, улуг деп 3 бөлүккө чарган. Ук уруглар албан чери башкыларның боттарының тургусканы "Челээш" деп программага даянып ажылдап турарын садтың эргелекчизи **Валентина Тыргыковна Монгуш** дыңнатты.

Ооң онзагай чүүлү — уругну сонуургалын барымдаалап сайзырадып өөредир болгаш бот-башкарнып билир чорукка кижизидери.

Өрээлдерни ба-за таарыштыр белеткеп дерзэн. Эртен келген уруг чүнү кылыксаарыл, чүнү сонуургаарыл дээрзин башкы дыңнап, эскерип көргөш, кичээлди эрттирер. Башкы бүрүзү бодунуң эртемниң угланышкынының аайы-биле аңгы-аңгы темаларга кичээлдерниң чи-

жек-чорудуун баш удур белеткеп кылган.

"Хүнчүгөштиң" ажылдакчылары чаштарның кадыкшыл байдалы болгаш дадыктыра-рынче база улуг кичээнгеи салып турар. Бир бөлүккө неделяда 2 катап эм оыттар-биле аас чаяр, бирээзинде уруглар тускай үжүктөр, дүрзүлөр чураан чадыгыгаштарны кызыл-даван кырлар дээн чижектег мергежилдерни кылдыртыр. Бо ажылдарны ай эртерге-ле, эмчи анализи, деңзи, уругнуң ниити байдалын барымдаалап түнээр.

Ынчангаш "Челээш" программа хөй чылдарның дуржулгазынга даянган ажыл деп, эргелекчи тайылбырны кылды.

Уруглар сады эрткен чылын 30 чыл болган оюн демдеглээн. "Хүнчүгөштиң" дузалал ажыл-агыйында 36 хой-өшкү бар. Ногаа аймаа, картофельди тарып, дүжүдүн ап турарлар. Кожуунуң өөредилге килдизи эът, чем аймаа-биле дузалап турар. Ада-иелер биле башкылар ийи таланың керээзин езугаар ажылдап турары эптиг байдалдыг. Чаштарның оран-савазы-

ның дерилгезинге чаңгыс черде ажылдап турар ада-иелер катчып алгаш, деткимчени база көргүзүп турар,

Чойганмаа САТ.

ЧУРУКТАРДА: уруглар садының эргелекчизи В.Т.Монгуш; валеолог башкы А.Д.Монгуш уруглар-биле; тыва өг булуңу, кижизидикчи башкы У.Б.Кара-Сал. **Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ** тырттырган чуруктары.

Кожуунга сургакчылап чорааш, ында иштики херектер килдизиниң удуртулгазын чоокта чаа бүрүнү-биле солаан дээрзин дыңнааш, ооң чылдагаанын билип алыры-биле коллективтиң амгы начальниги, милицияның подполковниги **Тимур Алдын-Херелович Санчыны** чугааже чаладым.

—Тимур Алдын-Херелович, кандыг байдалдыг коллективти силерге хүлээткени ол? Эрги удуртулганы солааны шын деп бодаар силер бе?

—ТР-ниң Иштики херектер яамызының көжүп чоруур коллегиязы Хандагайтыга кээп хуралдаанының соонда, ыңдыг шиитпир хүлээп алдынган, ону шын деп бодаар мен. Коллективке күш-ажылчы сагылгачурум кошсаан, документация долдуртунмай келген болгаш хөй чурум үрээшкннери илерзэн. Машина-техниканы ажыглап турганының документациязы чок, путевкаларны дужаавайн турган болгаш ИХЯ-дан бензин алыр безин арга чок апарган турган. Килдистиң ыңдыг кошкак ажылының уржуундан чурттакчы чон шагдаа ажылдакчыларына бүзүрелин оскунган. Эрткен чылын чурттакчы чондан каш-ла билдиришкн кирген. А бо чылдың 3 айлары-ның түннели-биле безин алырга, чондан 37 билдиришкн кирген болуп турар. 2002 чылда кожуунга 20 херек оттурган турган болза, бо чылдың үш айларында 28 херекти оттурган. Дыңнадышкыннарның саны база көвүдзэн. Ол чүнү бадыткап турары ол дээр болза, чурттакчы чоннуң милиция ажылдакчыларына бүзүрели өзүп, дузаны манап

турар апарганының демдээ ышкажыл. Ол идегелди оскунмазы чугула. Мурнуку үелерде ИХЯ кожууннарда килдистериниң ажылынга үнелел бээрде, ында чондан кирген билдиришкннерниң саны хөй болза, ону багай кылдыр санап турган. Ам ыңдыг эвес, хөй-даа болза, херектерниң ажыттынып турарының хуузундан база аар кем-херектерниң санындан ажылывыстың шынары, түннели көстүр. Шын демдек салырынга ол кончуг таарымчалыг шиитпир деп бодаар мен.

—Ам кандыг айтыргыны шиитпирлеп тур силер?

—Кадрлар айтырыы бирги чергенинде туруп тур. Бистиңде ам-даа сес вакансия бар. Ажылдаар күзөлдиг кижилер бар, ынчалза-даа олар комиссия эртип шыдавайн баар таварылгалар туруп кээр-дир. Оралакчыларымны четчелеп алдым. Оларга чурттаар оран-сава айтырыын шиитпирлеп тур бис. Амдызында ачылаан бажыңнарда улус. Хууда составты оода тус черден четчелээр бодалдыг бис, чүге дизе чурттаар оран-сава айтырыы берге ышкажыл.

—Суурларда участок төлээлери бар бе?

—Ийе, чогуу суур бүрүзүнде участок шагдаалары бар. Оларның арга-дуржулгазы, стажы эвээш, ол багай. Ынчангаш стажировка айтырыын яамы-

КУРЛАВЫР ХЕРЕК

биле дугуржуп тур мен.

—Силерни бо кожуунга томуйлаанының чылдагааны чүү деп бодаар силер? Өвүрнү эки билир болганыңар ол бе?

—Дужаал дээрге дужаал-ла болгай, ыңдыг аа. Ынчалза-даа

ооң мурнунда участок шагдаазы болуп-даа ажылдап турган кижимен. А бо удаада бээр томуйлаттыраының мурнунда Кызылга организастыг кем-херек үүлгедиглеринге удур ажылдар эргелелиниң килдис начальнигиниң оралакчызы турдум.

—Өске кандыг бергелер барыл, канчаар шиитпирлеп тур силер?

—Килдистиң бухгалтериязынга хамаарыштыр хыналда кылып бээрин база инвентаризация чорудуп бээрин ИХЯ-дан дилзэн мен. Хыналданы кылган түннелинде хөй чурум үрээшкннери илерзэн. Бир миллион хире рубльдиң чарыгдалдары илерзэн. Истелге чоруп тур. Ол акшаның 600-700 муң рубль хирези черле бадыткаттына бээр боор деп бодап тур мен. Ажылдакчыларывыс март айның шалыңын албаан. Сайыт бухгалтериявысты төпчүткен кылып бээр болган. Бухгалтерниң харысалга чок ажылының уржуундан бир ажылчын турушту чидиргенивис ол-дур.

—Оор-сукту чавырылдыраы-биле кандыг ажылдар чоруп турарыл, Тимур Алдын-Херелович?

—Кызыгаар кожуун болгаш байдал нарын болуп турар. Чоокта чаа Моолдуң Баян-Өлгий, Убса-Нур аймактарының полиция ажылдакчылары-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салдывыс. Мал оорубиле демиселге хамаарышкан хуралды маңаа сайыт боду удуртуп эрттирди. Демисежир,

ажылдаар апаар бис, өске арга чок.

—Дуза, деткимче ап тур силер бе?

—Иштики херектер яамызындан-даа, кожуун чагыргазындан-даа дуза, деткимчени ап тур бис. Ылаңгыя бензин, кыварчаар материалдар-биле хандырылгага хамаарыштыр. Боттун сорулгазы – курлавыр тургузары. Ынчангаш кичээнгеивис олче угланган. Оон аңгыда кожуун кабельдиг телевидениелиг болган болза деп күзеливис бар. Неделя дургузунда болган кем-херек үүлгедиглерин база оор-сукту ол дораан чарлап, дамчыдып турар болза, бистиң ажылывыска дыка улуг деткимче-дир ийин. Ам дээрге кожа кожууннарның иштики херектер килдистери-биле дүне-хүндүс ол дораан харылзажыптар арга чок апаар улус-тур бис.

—Тимур Алдын-Херелович, байдалды тайылбырлап бергениңер дээш четтирдим. Чыл төнчүзүнде силерниң ажылыңарның түннели кандыг болганын база сонуургай бээр боор бис, чедишкннерни күзедим. Байырлыг.

Светлана БАЛЧЫР. "Шының" корр.

ЧУРУКТА: Өвүр кожуунуң иштики херектер килдизиниң начальниги, милицияның подполковниги Т.А.Х.Санчы.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

МАЙ 1-ДЕ КЫЗЫЛ ХООРАЙГА

Майның бири – Күш-ажылдын болгаш Частың байырлары. Найысылал Кызылдың чурттакчылары кандыгдаа байырларды өөрөнгөн чаңчылы-биле Культураның болгаш дыштанылганың парыгындан эгелээр. Май бирде паркче шуушкан улуг-бичии улус-даа эмгөжөк болду. Ылаңгыя янзы-бүрү чечектер дег чаштар, уругларның чараштарын!

Радиодан ыр-шоор чангыланган! Кышты өттүр шыршың турган парк ам одунган, ында-мында оюн-тоглаа, каткы-хөг, чугаа-соот үзүктөл чок. Теннис, бильярд ойнаар, кара адар, каттырынчыг көрүнүктөрлүг зал дыштанган чонну чалап турар. Ойнаксаан черинге ойна!

Байырларда кызылчылар болгаш аалчыларга «Аныяк көрүкчүнүң театрының» бичии артистери (кол режиссеру Айлана Леонидовна Чадамба) оюн-көргүзүүн бараалгаткан. Езулуг профессионал артистер дег, ойнап турар уруглар, оолдарны көөргө, чоргаранчыг, чаптанчыг, чараштарын! Оларның хөглүг оюн-көргүзүтлери дыштаныкчыларны хөгледип, улам-на сеткил-хөөнгө байырланчыг кылындырып келир.

Май байырларының хуннеринде уругларның элээн каш коллективтери оюн-концерти-биле көрүкчүлери өөрткен. Салым-чаянныг ажы-төлдүң элбээнге, оларны өөредип турар башкыларны канчап магадавас боор.

ФРАНЦУЗ ЫНАКШЫЛ

Республиканың В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры май байырларының хуннеринде черле ээнзиревээн. «Хүреш көрбес кижилерни Күртеат чалап тур» деп концертти хөй чон сонуургап көргөн. Оон аңгыда Ж.Маньениң «Блез азы француз ынакшыл» деп шиизиниң баштайгы көргүзүү болган. Ону театрың аныяк режиссеру Марина Сарыг тургускан. Каттырынчыг,

чиик оюн, өңгүр чараш хептер, париктер, Франция, Париж, Эдит Пиафтын чараш ырлары – шуптузу каттышкыш көрүкчүнүң хөрек-чүрээн доолдуруп, көдүрүп, хөгледип келир. Ол дээрге аныяк режиссернуң чогаадыкчы ажылының ачызы ышкажыл. Артистери рольдарга таарыштыр шилээни дыка таарымчалыг. ТР-ниң алдарлыг артистери Надежда Наксыл, Галина Мунзук, чоокта чаа «Ойнаттынмаан рольдарың» мөөрейге «Эң эки херээжен роль» шаңналды алган Саяна Оюн, «Тиилелгеже чүткүл» шаңналды алган Леонид Кан-оол олар бо удаада база көрүкчүлери магадаткан. Артист Урана Монгуштуң онзагай талантызын Марина Сарыг эскерип, аңаа солун рольдарны берип турары өөрүнчүг. Аныяк артисттиң талантызы шииден шиже өзүп оарын канчап эскербес боор. Үрде сценага көзүлбээн-даа болза, артист Борис Ооржак мергежилин черле салбаан-дыр.

Чаа шиниң утказын чугаалашпаалы, көрүкчүлөр театрже кирип, боттары сонуургазынар.

БАРД ЫРААЖЫЛАР

Май 4-те «Найырал» кинотеатрына бард ыраажыларның «Перевал» клубунуң кежигүннериниң концерти болган. Бард ыраажылар дээрге кымнарыл ол? Сөзүн болгаш аялгазын боттары чогаатпышаан, гитарага ойнап, боттары ырлаар кижилерди. Ынча хөй талантылыг кижилер дээрге анаа эвес, онзагай кижилер дээрзин бо концерт-ужуражылга бадыйткады. Амыдыралдың болушкуннары дегерезин олар сагыш-чүрээн дамчыштыр эрттирип чоруур болгаш ону ырже хуулдуруп чоруурлар.

Александр Смапелкин бо ыраажыларның улуу болгаш дуржулгалы, ычангаш ол концертти боду башкарыкчылап эрттирди. «Аныяктар шупту

алды хылдыг гитарага ойнаар апарган, а мен ашак апарган кижжи болгаш чеди хылдыгда ойнавышаан мен» деп баштактанмышаан, гитарага тааланчыг ойнап, ырлай бээрге, кижиниң сагыжы ала-чайгаар хөлзөп келир.

2002 чылда бард ырлар конкурзунуң тиилекчизи болган Александр Кудинов, РФ-тиң Хамааты камгалалының болгаш онза байдалдар яамызының Тыва салбырының ажилдакчылары Сергей Осколков, Борис Кандауров, «Перевалда» уругларны гитарага ойнап өөредип турар Вячеслав Козлов, хөйге билдингир Сергей Сокольников, бардчыларны чыып, бөлүк кылып ажылды эгелээн Борис Аюпов, журналист Виталий Кузнецов болгаш ескелер-даа ырлаштылар. Боттарының ырларындан аңгыда В.Высоцкийниң, Б.Окуджаваның, Ю.Визборнуң ырларын ырлаштылар. С.Сокольников болгаш Катя Сокольникова адашкыларның күүселдези езулуг улуг белек болганын демниг адыш часкаашкыннары бадыйткап турар.

Ыр-шоорга, гитарага ынак кижилерге ол концерт байырларда ийи дакпыр байырлар болган дизе, хөөредиг эвес.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ӨӨРҮШКҮЗҮН ЧАЖЫРБААН

«Тоолдар театры» деп эстрада-ойнаарак көргүзүлгү шоу бөлүктүн аныяк артистери частың сөөлгү айы, кайгамчыктыг май байырлардын таварыштыр боттарының белеткеп алганы оюн-көргүзүлгелерин бичии көрүкчүлөргө май 2-де күрүне филармониязынга бараалгаткан.

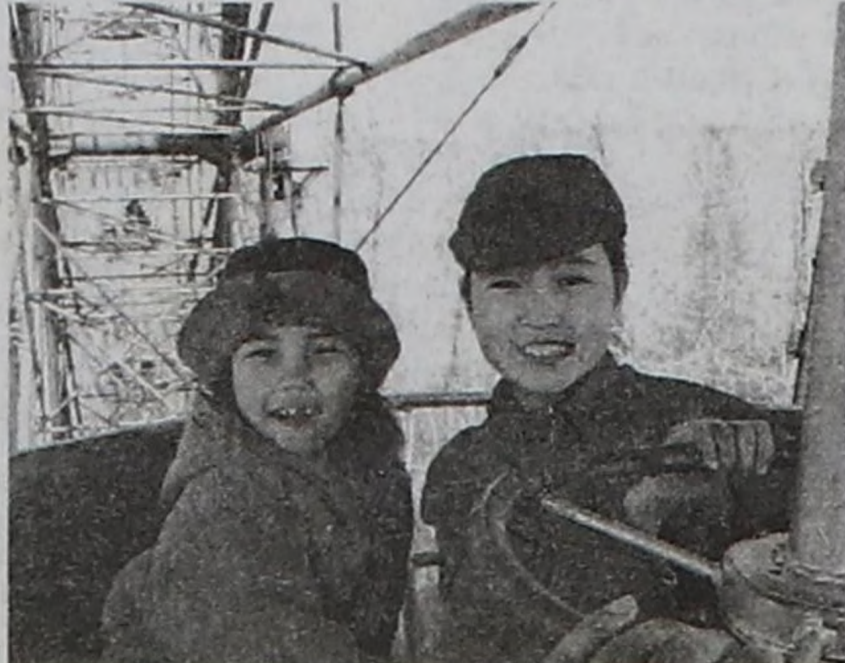
Чаптанчыг бичии курзукпайлар ада-иелери, башкылары-биле ук концертке кээп, мага хандыр каттыржып, өөрүшкүзүн чажырбайн дыштанып алган деп болур. Чүге дизе ооң барымдаазына оларның каткыдан иштин туттунуп алгаш, сандайларын чуглуп турганы херечилеп турар. Беш меге, алды арга чок, арыг сагыш-сеткил деп чүве ол-дур ийин.

Билдингир уруглар чогаалчылары Корней Чуковскийниң, Самуил Маршактың шүлүктеринден, Ханс Христиан Андерсенниң болгаш өске-даа тоолчуларның чогаалдарындан театр-жыткан көргүзүлгелерге бичии көрүкчүлөр база киржир аас-кежиктиг болган. Ылаңгыя «Петрушка болгаш ооң компаниязы тоолдар чуртунда»,

«Шапокляк» дээн оюн-көргүзүлгелерге «Тоолдар театрының» артистери үвүргей баштыг, кызыл борбак думчуктарлыг клоун хеп кедип алгаш, ийи бут кырынга туруп алгаш, кылаштаар ыт-биле уругларны каттыртып шаг болган. Харын-даа чамдык чаштар көрүкчүлөр залынга клоун хөглүг музыкага үдедип алгаш келирге, кады танцыйлап, ооң чингир кызыл думчуун тудуп, сыстып келген каткызын адыштары-биле дуй тудуп турганын көөргө, башкыларга-даа, ада-иелерге-даа солун болганы чугаажок.

«Тоолдар театрының» аныяк артистери уран чүүлге езулуг-ла салым-чаянныг-дыр деп чүве бо концерттен не кескү. Көрүкчүлөр эвээш келген-даа болза, олар янзы-бүрү өвүр-хевирлер-биле келген көрүкчүлери каттыртып шыдаан. Артистерге көрүкчүлериң үнөзүндөн өске чүү хөрек боорул аан. Бичии көрүкчүлөр артистериң янзы-бүрү үнүшкүннерин дыңзыг адыш часкаашкыннары-биле үнө-лээннер.

Игорь ДАМДАК.

СПОРТ СПОРТ

«СУПЕР КУБОК»

Май 1-де Кызылдың автоорук техникумунуң стадионунга «Динамо» болгаш «Мажалык» командалары «Супер кубок» дээш бут бөмбүүнге маргышканнар. Анаа «Динамо» удурланыкчызын тиилтээн.

СПАРТАКИАДА

Май 2-де бут бөмбүүнге Тыва Республиканың бирги чери дээш ортумак профессионал өөредилге черлериниң аразына спартакиада болган. Анаа бирги черни Кызылдың автоорук техникуму, ийиги черни Шагаан-Арыгның № 8 ПТУ-зу, үшкү черни Кызылдың № 4 ПТУ-зу тусту улешкеннер.

СТОЛ ТЕННИЗИ

Май 1-2 хуннеринде Кызылдың эмчи училищезиниң спорт залына республиканың кожууннарының эн шилиндок командаларының аразына стол теннининге маргылдаалар болган.

Чидиг демиселдин түннелинде бирги черни Кызылдың №1 командалы, ийиги черни Шагаан-Арыг хоорайдан келген команда, үшкү черни ыраккы Мөңгүн-Тайганың командалы алган.

Борис ОНДАР.

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың апрель
23-те № 245 доктаалы-биле бадылаан

Тиелелге хүнүнде Каяа, чүү, кажан болурул?

Май 9-та

10.00 шакта — 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының 58 чылынга тураскааткан байырлыг митинг, Кызыл хоорайның ниити өөредилге школаларының ыры болгаш чыскаал көрүлдеси. Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлгеннерниң тураскаалының шөлүңгө болур.

10.00 шакта — Тиелелге хүнүңгө тураскааткан чиик атлетика маргылдаазы, Арат шөлүңгө эртер.

10.00 шакта — Тыва Республиканың төп зоназының аът спортунга маргылдаазы. Тос-Булак аржаанының чоогунга болур.

12.00 шакта — Тыва Республиканың бирги чери дээш спорттуң үш хевиринге маргылдаа. Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгынга.

12.00 шакта — Шыдыраа маргылдаазы. Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгынга эртер.

Май 7-де

14.00 шакта — Тиелелге хүнүңгө тураскааткан байырлыг хурал. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга.

Май 8-те

14.00 шакта — “Эрес-дидим чорук дээш” медаль-биле шааннаткан Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары-биле ужуражылга. Чазак бажыңыңа.

Май 9-та

- 10.00 шакта**
- Тиелелгениң 58 чыл оюнга тураскааткан байырлыг митинг.
  - Мөңгө отка болгаш тураскаалдарга чечек салышкыны.
  - Чепсектиг күштөргө көрүлдеси.
  - Өөреникчилерниң ырыгы чыскаал көрүлдеси.
- 12.00 шакта**
- Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочунна-

12.00 шакта — Кызылдың уран чүүл училищезиниң, Тываның күрүне филармониязының артистериниң “Дайын чылдарының ырлары” деп концерти. Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгынга болур.

12.00 шакта — Тыва Республиканың тулган чемпиону ат дээш “Шын” солуннуң шаңналы дээш тыва хүреш маргылдаазы. “Хүреш” стадионунга болур.

12.00 шакта — “Динамо” болгаш Кызыл хоорайның хоочуннар командаларының аразынга бут бөмбүүңгө эш хуу ужуражылга маргылдаазы. Совет Тываның 5 чылы стадионунга болур.

14.00 шакта — Авиамодель спортунуң маргылдаазыңа Абаканның, Ачинскиниң, Саяногорскиниң командалары киржир. Совет Тываның 5 чылы стадионунга.

20.00 шакта — Аныктар дискотеказы. Арат шөлүңгө болур.

22.00 шакта — Байырлал салюду. Арат шөлүңгө.

рының шайлалгазы.

12.00 шакта — Тываның күрүне филармониязының артистериниң болгаш Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдарының “Дайынчы чылдарның ырлары” деп концерти. **Болур чери:** Дыштанылганың болгаш культураның национал парыгынга.

12.00 шакта — Күш шенелдезиниң үш хевиринге маргылдаа. **Болур чери:** Дыштанылганың болгаш культураның национал парыгынга.

12.00 шакта — Шыдыраа маргылдаазы. **Болур чери:** Дыштанылганың болгаш культураның национал парыгы.

14.00 шакта — Авиамодель спортунга маргылдаа. **Болур чери:** “Совет Тываның 5 чылы” стадионунга.

12.00 шакта — “Шын” солуннуң шаңналы республиканың бирги чери дээш “Хүреш”. **Болур чери:** “Хүреш” стадиону.

20.00 шакта — Арат шөлүңгө дискотека.

22.00 шакта — Байырлалдың салюду.

САРГЫЛАРДАН КАМГАЛАНЫҢАР

Май, июнь айларда саргылар эң хей дүжер. Сөөлгү чылдарда Тыва Республиканың девискээринге дүшкен саргылар хоралыг болуп, оларның ызырганындан кижилер хейү-биле аарып турар.

Саргы энцефалиди — төп нерв системазын баксырадыр халдавырлыг аарыг. Ук аарыгны тывылдырар вирус тайга саргызының чараазында бар бооп турар. Кижини саргының ызырганындан ук вирус организмче халдай бээр. Оон аңгыда хей саргыга ызырткан өшкү азы инек сүдү ишкеш, база саргы энцефалидинден кижжи аарып берип болур. Чүгле өшкү, инек эвес, хой, аът, ыт, диис-даа аарыг тывылдырар саргыларга ызыртканындан кижилерге вирусту халдадып болур. Хей хан соруп алгаш, черге барып дүшкен чыткан саргыны деже иткенинден каракче азы балыг черге чаштаан хан база вирусту халдадып болур.

Саргы ызырганындан баштайгы 7-14 хонуктарда аарыг кезек билдирбейн чоруп болур. Оон-на халыдадып, температура 38-40 градус чедир улгадып, баш аарып, тыныш бачыдап, кустуруп эгелээр. Оон мырыңай бүгү

мага-бот аарып, холдар, буттар ыстаар, уйгу келбестээр. Арын-баш, моюн, херек кештери кызып кээр. Ынчаар аараан кижини эмчиге дораан чыттырары чугула.

Саргы энцефалидинден эң баштай 1996 чылда каш-ла кижжи аарааны билдинген. Оон соонда 1996 чылда 8, 1997 чылда 52 (оларның ийизи өлгөн), 1998 чылда 34, 1999 чылда 40, 2000 чылда 72, 2001 чылда 96, 2002 чылда 132 кижжи аараан болуп турар. Шап ыңдыг байдал-биле саргы энцефалидинден кижилерниң аарыыр чоруу чылдан чылче көвүдөп турар.

Ынчангаш ТР-ниң Күрсан-эпидхайгаарал төвү республиканың улуг-бичии чурттакчыларынга арга-арыг кирерде азы тайга үнерде, саргы эътче кирбес, узун хончуларлыг, быжыг пөстен даараан идик-хептиг болурун сүмелеп турар. Саргыга ызыртып, аарыгның баштайгы демдектери кестүп эгелээн кижини дораан эмчилерге көргүзөр болза эки.

Светлана СЕЛЕЗНЕВА,
ТР-ниң Күрсанэпидхайгаарал төвүнүн онза айылыдыг халдавырлар салбырының эргелекчизи.

КИНО

5-7 мая **“НАЙЫРАЛ”:**
Корабль — призрак (США фантастика) 10-00, 13-30, 17-00, “Даже не думай” (Россия комедия) 11-50, 15-20, 18-50;
Видеозал: Роб Рой (США исторический) 9-50, 12-20, 14-50, 17-20.

8 мая **“НАЙЫРАЛ”:**
“Борьба за любовь” (Индия) 10-00, 12-10, 14-20, “Марш бросок” (Россия боевик) премьеры 17-00;
Видеозал: “Черный ястреб” (США боевик) 10-10, 13-00.

Хууда чарлал

Шериг, казак эзерлерни, хомут кулаан, кара булгаарны, хромну, кылын хөмнерни, хеп даараар өнүг чуга кештерни Кызыл хоорайның 50 дугаар рыногунда садып турар.

Ажылдаар чери 112 дугаарлыг, дыштаныр хүн чок.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелгениң 58 чыл оюнга тураскааткан “ШЫН” СОЛУННУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Тыва хүрешке чаңчыл болган маргылдаа

Май 9-та хүндүскүнүң 12 шакта “Хүреш” стадионунга болуп эртер.

Аңаа республиканың кожууннарының болгаш найысылалдың эң шыырак мөгелерин киржиринче чалап тур.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим ынак ачавыс **Уван-оол Доптуг-оолович МОНГУШ** май 8-те төрүттүнген. Ол — күш-ажылдың хоочуну. Ажы-төлү дээш үргүлчү сагыш аарып чоруур. Ачавыс аажок шевер, кылбас-гутпас чүвези чок, оюн-баштак кижжи. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ачавыска быжыг кадыкшылды, узун ак орукту йөрээвишаан, биске чедирген буяны дээш күдүк базып мөгөйдивис.

Уруглары.

Ак-Тал ортумак школазының 1988 чылдың доозукчуларын 2003 чылдың май 23-те 9 шакта школавыска чыгырыңче чаладывыс.

Чаңгысклассчылары.

Артем Хертекович БЕГЗИ

2003 чылдың май 1-де Тес-Хем кожуунуң ыяш ажыл-агыйының директору Артем Хертекович Бегзи элекке мөчээр.

А.Х.Бегзи 1966 чылдың февраль 5-те Эрзин районун Бай-Даг суурунга төрүттүнген. 1988 чылда Дивногорскиде ыяш ажыл-агый техникумун дооскан. А.Х. Бегзи күш-ажылчы оруун 1989 чылда Тес-Хем ыяш ажыл-агыйында ажылчын болуп эгелээн. 1998 чылда ыяш ажыл-

агыйының директорунга томуйлаткан.

А.Х.Бегзи ажылдап турган уезинде бодун билдиргэ специалист кылдыр көргүскен. Бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын Тываның арга-арыг байлаан камгалаарынга болгаш көвүдөдиринге тураскааткан.

А.Х.Бегзи бодунуң дугайында чырыткылыг тураскаалды кады ажылдап чораан бүгү-ле эш-өөрүңгө арттырып каан.

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди тыва хүрешке республиканың Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн хей дакпыр чемпиону чораан, спорт мастери **Николай Сынан-оол оглу МОНГУШТУҢ**

үр эвес аарааш элекке мөчээр-биле оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулдузаның чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелчи Тыва девискээр эргелениге бүрүткелчинген.

Бүрүткелтирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харьылаар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,

**ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва
Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.**

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш,
С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35,
кол редакторунуң оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 1-18-10,
компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88,
чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер —
1-17-09, тел/факс (394-22)1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар:
3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8015. Чагыр 52.